

Bölüm 9

1927 ADANA TİCARET REHBERİ'NE GÖRE ADANA'DA EKONOMİK HAYAT

Aslı Emine ÇOMU¹

GİRİŞ

Adana geniş ve bereketli ovalar üzerine kurulmuş tarihi çok eskiye dayanan bir yerleşim birimidir. Toprağın bereketi, nehirlerinin çokluğu, koruma ve kereste sağlayan dağ sıraları bölgeyi oldukça rağbet gören bir yer haline getirmiş ve bu nedenle Adana şehri ve etrafı yüzyıllar boyunca farklı medeniyetlere ev sahipliği yapmıştır. Bölgenin gidişatı 1832'de İbrahim Paşa'nın burada kendi yönetimini kurmasıyla değişmiş ve İbrahim Paşa tarımsal üretimi arttırmak için idaresi boyunca birçok girişimde bulunmuştur (Gould, 1973, s. 17). On dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı Devleti Çukurova ve Adana'da pamuk üretimini arttırmak için Türkmen aşiretleri yerleştirdiği gibi, göçmenleri de bölgeye iskân ederek nüfusu arttırmaya çalışmıştır. Sanayi Devrimi'nin de etkisiyle pamuk üretimi için bölgeye ilgi artmış ve Adana merkez başta olmak üzere tüm Çukurova Bölgesi uluslararası pazarlara ürünlerini satmaya başlamıştır. (Sansar, 2006, s. 53).

Zorlu geçen savaş yılları ve onun arkasından 1918'de başlayan yabancı işgali Adana ahalisini zorlarken ekonomik hayatta da ciddi sıkıntılara yol açmıştır. Atatürk döneminde Adana'nın ziraat ve ticaretini canlandırmak için ciddi çalışmalar yapıldığı, özellikle pamuk ziraatı ve pamuklu dokuma sanayisinin geliştirilmesi için gayret gösterildiği görülmektedir. Cumhuriyet döneminin ilk uluslararası fuarı olan 1924 Adana Beynelmilel Ziraat Sergisi bu amaçla düzenlenmiştir (Sansar, 2015, s. 45). Aynı dönemde Adana'nın nüfusu daha homojen hale gelmiş ve gayrimüslimlerin ülkeden ayrılmasıyla da ekonomik hayatta ciddi bir boşluk oluşmuştur. Cumhuriyetin ilanıyla bölge özellikle Darendede ve Kayseri'den göç almış ve gelen göçmenler ekonomik hayattaki bu boşluğu doldurmaya gayret etmişlerdir (Çomu, 2011, s. 107). Pamuklu dokuma konusunda etkin olan bu göçmenlerin aynı zamanda Adana Bölgesi ile geçmişe dayanan ticari bağları da vardır (Çomu, 2011, s. 108).

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Çukurova Üniversitesi, aslicomu@gmail.com, ORCID iD: 0000-0001-9346-7475.

1927 senesi ise Adana için gelişme ve büyüme demektir. Toplam nüfusu ilçeleriyle birlikte 200 bine ulaşan şehrin kuzeye doğru büyüdüğü ve birçok evler, bahçeler, parklar ve oteller yapıldığı görülmektedir. Bunun yanında nezih ve konforlu bir şehir hayatı için kaldırımlar, elektrik ve su tesisatı da başlanılan projeler arasında yer almaktadır. Bunun için yıllık 248 bin liralık geliriyle belediye, şehri daha yaşanabilir hale getirmek için uğraşmakta ve 6 dönümlük belediye bahçesinin yanında şehrin pazarlarının ve sebze halinin genişletilmesi için de çaba göstermektedir (Ticari ve İktisadi Adana Rehberi, 1927, s. 3). Bu durum da Adana'nın geçmişte yakaladığı ekonomik ivmeyi ve canlı sosyal hayatı tekrar hayata geçirmek için verilen gayretin göstergesidir.

Bu çalışma Adana vilayetinin ekonomik durumunu 1927'de yayınlanan ve daha önce hiçbir çalışmada kullanılmamış olan Türkiye Salon ve İlanat gazetesinin yayımladığı Ticari ve İktisadi Adana Rehberi üzerinden inceleyecektir. Cumhuriyetin ilanının hemen arkasından yayımlanan bu rehber, bu dönemde yeniden şekillenen ekonomik hayatı anlamada önemli bir yer tutarak bu dönemi aydınlatmada katkı sağlayacaktır. Adana vilayetinin sosyal yaşantısı ve yeniden düzenlenen ekonomik hayatını kısa bilgiler ve ilanlarla anlatan rehber, bu çalışmanın ana kaynağı olmuştur. Rehberdeki bilgilerle geçmişteki durum karşılaştırılarak ekonomik hayatta yaşanan değişimler inceleme altına alınmıştır.

CEMAL NADİR VE TÜRKİYE SALON VE İLANAT GAZETESİ

Çalışmanın temel kaynağını oluşturan rehberi yayımlayan Türkiye Salon ve İlanat gazetesi 1925 yılında çıkmaya başlamış ilan ve reklam odaklı, ticaret ve sanayi çevrelerini hedef alarak yayın yapan bir gazetedir (Çamdereli & Varlı, 2009, s. 50). Ayda bir defa Türkçe ve Fransızca yayımlanan gazetenin sütunlarının ticari ve iktisadi yazılar, münakaşalar ve bilumum şikâyetlere açık olduğu ilan edilmiş ve gazetenin Türkiye'de ve dünyada meydana gelen ticari, sınai ve iktisadi olaylara ağırlık vereceği ifade edilmiştir (Çamdereli & Varlı, 2009, s. 51). Gazetenin küçük bir kısmını oluşturan makaleler ve haberlerin dışında kalan bölümlerde resimli ve daha çok yazılı ilanlar yer almaktadır. İstanbul dışından da ilan alan gazetede sadece ticari ve sınai işletmelerin değil pek çok meslek ve zanaat kolundan kişilerin de ilanlarına rastlamak mümkündür. Gazete aynı zamanda çalışmada incelenecek olan "Adana Ticaret Rehberi" adlı ekin yanında Ordu ve İzmir'in de dâhil olduğu pek çok ille ilgili rehber yayımlamıştır (Çamdereli & Varlı, 2009, s. 51-52).

Gazetenin imtiyaz sahibi ve mesul müdürü olan Cemal Nadir ise Türk mizah tarihinde yer etmiş isimlerden biridir. 1902 senesinde Bursa'da doğan Cemal

Nadir, eğitimine Bursa'da başlamış ve daha sonra Bilecik'te devam etmiştir. Ailesinin ekonomik yönden sıkıntılı olması eğitimine devam edememesine neden olmuş (Yücebaş, 1957, s. 3) ve Cemal Nadir ailesinin yükünü hafifletmek için çalışmaya başlamıştır. Çıraklığın bedenen ve ruhen yorduğu Nadir, daha sonra bir tabela atölyesi açmış ve Bursa'da Yunan işgalinin bitmesiyle resim öğretmenliği için başvuruda bulunmuştur. Yedi ilköğretim okulunda öğretmenlik yaparken ilk karikatürü *Diken* dergisinde yayımlanan Nadir daha sonra kariyerini İstanbul'da sürdürmüş ve ölümüne kadar geçen sürede de karikatür çizmeye devam etmiştir (Güler, 2000, s. 20-21). Türk karikatürünün ilk çizgi bant tipi olan *Amcabey* karakterine hayat veren Cemal Nadir, 27 Şubat 1947'de vefat etmiştir. Ölüm haberi tüm ülkeyi yasa boğan Nadir'in cenazesine ise binlerce kişi katılmıştır (Çetin, 2009, s. 41-42) .

Cemal Nadir'in 1927 senesinde yayımladığı "Ticari ve İktisadi Adana Rehberi" ise İstanbul'da Necm-i İstikbal Matbaasında basılmıştır. Rehberin başında Adana İstikbal Pamuk Anonim Şirketi'nin ve İstanbul'da faaliyet gösteren Süreyya Paşa Mensucat Fabrikası'nın reklamları yer almıştır. Rehberin giriş kısmında ise Adana hakkında genel bilgiler verilmiş; vilayetin sınai ve ticari yapısının detayları okuyucularla paylaşılmıştır. Adana şehrinden resimlerin de bulunduğu rehberde büyük sanayi kuruluşlarının yanında diğer ticari işletmeler ve esnaf ve sanatkâr işletmeleri de tanıtılmıştır. Rehberin son iki sayfası ise Cebel-i Bereket, günümüz Osmaniye, vilayetine ayrılmış ve vilayetin zirai durumu, ormanları ve ticari hayatı hakkında bilgi verilmiştir.

TİCARİ VE İKTİSADİ ADANA REHBERİ'NE GÖRE 1927'DE ADANA'DA TARIMSAL ÜRETİM VE ORMAN ÜRÜNLERİ

Rehber, ilk önce Adana vilayetinin idari ve mülki amirleri hakkında bilgiler vermiştir. Genel bir girişin ardından 1927 yılı ve öncesinde vilayetin tarımsal üretimi hakkında okuyucu bilgilendirilmiştir. Bu kısımda Adana'nın coğrafi konumunun, arazi yapısının, toprağının kalitesinin ve iklim şartlarının, gıda ve sınai hammadde mallarını yetiştirmek için çok müsait olduğu dile getirilmiştir. Arazisinin beşte üçünün bereketli ve düz olduğu belirtilen Adana vilayetinin dağlık alanlarının da ormanlarla kaplı olduğu ifade edilmiştir (Ticari ve İktisadi Adana Rehberi, 1927, s. 2). Bu açıdan bakıldığında yıl içerisinde pek çok ürün alınabilecek bir güce sahiptir. Adana'nın bir iki mahsule bağlı kalmaması ve tarımsal ürün ağını çeşitlendirmek adına farklı ürünlerin yetiştirildiği 600 dönüme yakın arazi üzerinde inşa edilen bir numune çiftlik faaliyete başlamıştır. Bir Alman uzmanın ve onun iki Türk yardımcısının nezareti altında kenevir, mısır

ve zeytin tarımı yapılmış, 1927 senesinde bu ürünlerin hasadı tamamlanarak bunların bölgeye uygunluğu hakkında araştırmalar yapılmıştır (Ticari ve İktisadi Adana Rehberi, 1927, s. 2).

Fakat 1925 ve 1926 senelerinde özellikle iklim şartlarının pamuk ve zahire tarımının aleyhinde gelişmesiyle ciddi sıkıntılar baş göstermiştir. 1925'te pamuk mahsulü rutubet fazlalığından bozulurken 1926'da ise fazla yağmur yağması üretilen tahılın bir kısmının çürümesine yol açmış ve yine aynı sene pamuk mevsiminde pamukta beklenen fiyat tutmayınca üretici ciddi bir sıkıntıya düşmüştür. Burada dikkat çekilen nokta ziraatta da aynı ticarete olduğu gibi krediyle iş yapıldığı gerçeğidir. Rehber, bu bunalımda hükümetin çok müşfik davranarak ziraata yeniden kredi temin ettiğini ve borçların da kısmen yeni vadelerle bir müddet daha ertelendiğini yazmıştır. Bu yaklaşımla büyük bir buhrana dönüşebilecek sıkıntılar geçirilmiştir (Ticari ve İktisadi Adana Rehberi, 1927, s. 2).

Tarımsal üretimin yanında orman ürünleri de vilayet için önemli bir gelir kaynağıdır. Yukarıda da bahsedildiği üzere vilayetin dağlık bölgeleri ormanlarla kaplıdır. Adana vilayetine bağlı Kadırlı, Saimbeyli ve Karaisalı ilçelerinin bu konuda önem arz ettiğini ifade eden rehberde göre bu ormanlar alelade odun veren değil kereste sağlayan ormanlardır. Bu ormanlarda çam ağacının farklı türleri, meşe, gürgen ve kayın ağaçları vardır. Bu ormanlardan Karaisalı ve Pozantı taraflarında olanlarının demiryolu ulaşımı ile Adana merkeze kerestelerinin ulaştığı ve burada da ham veya mamul ahşaba dönüştürüldüğü ifade edilmiştir. Vilayet dâhilinde ormanlık arazinin 300 bin hektar olduğunu yazan rehberde göre 1926 yılında bu ormanlardan elde edilen kerestenin değeri ise 1 milyon liraya yakındır (Ticari ve İktisadi Adana Rehberi, 1927, s. 3).

TİCARİ VE İKTİSADİ ADANA REHBERİ'NE GÖRE 1927'DE ADANA'DA TİCARET

Rehber, vilayetin ticari hayatına Adana ticaretinde önemli paya sahip olan Adana Borsası ile ilgili bilgilendirme yaparak girmiştir. Adana'da alım satım işlerinin ilkel yöntemlerle yürütülmesi ve özellikle pamuğun temizlenip pazarda meyve sebze gibi satılmasından dolayı bir borsanın faaliyete geçirilmesi Adanalı tüccarlar tarafından talep edilmiştir. 15 Nisan 1886 tarihli Umum Borsalar Nizamnamesi gereğince 1894'te kurulan Adana Ticaret Odası borsanın kurulması için başvuruyu yapmıştır. Adana Ticaret Borsası ise 17 Eylül 1913'te çalışmaya başlamıştır (Yurt Ansiklopedisi, 1981, 39-40). Ticari ve İktisadi Adana Rehberi'ne göre Adana Borsası'nın 1927'deki başkanı Rasihzade Feyzi Bey'dir. Üyelerin arasında ise

Bosnalı Salih, Dıblanzade Fuat ve Selanik Bankası Müdürü Cevat Beyler gibi şehrin ticari hayatında önemli yere sahip kişiler bulunmaktadır. Rehberde göre Adana Borsası'nda pamuk, koza, çığıt, buğday, arpa, yün, iplik, susam, susam yağı küspesi, un, nohut ve mercimek gibi ürünler muamele görmektedir (Ticari ve İktisadi Adana Rehberi, 1927, s. 2).

Cumhuriyet öncesinde de sokaklarının canlılığı ve pazarlarının hareketliliği dikkat çeken Adana kalabalık nüfusu ve refah seviyesiyle geleceğe güvenle bakan bir şehir konumundadır (Childs, 1917, s. 343). Bölgenin tarıma yatkınlığı ve geçiş noktası olması nedeniyle cumhuriyetin kuruluşundan çok önce de önemli bir üretim ve ticaret merkezidir. Adana vilayeti on dokuzuncu yüzyıl boyunca ürettiği pamuk, susam, yün ve balmumunu ağırlıklı olarak Halep, Beyrut ve Kıbrıs'a satmıştır (Langlois, 2021, 52). Adana pamuğu Avrupa'da da ün kazanmıştır. Bununla bağlantılı olarak pamuk, tahıl ve ihraç ürünleri Avrupa'da Marseille, Liverpool ve Trieste şehirlerine gönderilmiştir (Cuinet, 2001, s. 150). Ayrıca vilayet yetiştirdiği pamuğun büyük kısmını ise Erzurum ve Trabzon'a karavanlarla gönderirken Karaman'dan da buğday alımı yapmıştır (Barker, 1853, s. 119). Bunun yanında kereste ticareti de yaygındır ve kereste çoğunlukla Mısır'a gönderilmiştir (Barker, 1853, s. 121). İthal edilen ürünlerin başında ise imalat ve hırdavat malzemeleri, dokuma kumaş, petrol, şeker, kahve ve pirinç gelmektedir. Bu ürünler başta İngiltere olmak üzere Fransa ve Rusya'dan tedarik edilmektedir (Cuinet, 2001, s. 150).

Cumhuriyet dönemine gelindiğinde ise ihracat ürünlerinde pek bir farklılık görünmemektedir. Pamuk, susam, hububat ve yün satılan ürünlerin başında yer almaktadır. Rehberde Adana'nın sadece kendi ürettiği ürünlerin değil aynı zamanda transit mevki olması sebebiyle doğusu ve kuzeyinde yer alan illerin de ihracat mallarının pazarlığının yapıldığı bir yer olması vurgulanır (Ticari ve İktisadi Adana Rehberi, 1927, s. 3). 1926 senesi dâhilinde Adana vilayeti 3838 ton pamuk satarak 2 milyona yakın para kazanmıştır. Toplam ihracat miktarı ise 3 milyon liradır (Ticari ve İktisadi Adana Rehberi, 1927, s. 5). Vilayetin ithal ettiği ürünler de cumhuriyet öncesi dönemle benzerlik göstererek bunların başında petrol, benzin, makine yağları, manifatura eşyaları, kahve, çay ve baharat gelmektedir (Ticari ve İktisadi Adana Rehberi, 1927, s. 3). 1926'da toplam 5 milyon liralık ithalat yapılırken en büyük kalem ise manifatura ürünleri olmuştur. Onu takip edenler ise gaz yağı, zirai aletler ve hırdavattır (Ticari ve İktisadi Adana Rehberi, 1927, s. 5).

Ticaretle bağlantılı olarak vilayetin yolları hakkında da bilgi verilmiştir. Buna göre Adana ve Mersin arasındaki ana yol işlevini korurken vilayetin kuzeyden

Konya vilayeti ile bağlantısına da değinilmiştir. Adana'nın bütün ilçeleriyle karayolu bağlantısı olduğunu da dile getiren rehberde göre merkezin Ceyhan ilçesiyle 49 kilometrelik bir yolla bağlantısı mevcuttur. Bunun yanında Kozan'la da 70 kilometrelik bir karayolu bağlantısı vardır. Bu yollar düzenli tamir edilmeleri hasebiyle otomobil seyahatine müsaittir. Aynı şekilde Adana ile Karataş arasında 50 kilometrelik bir yol mevcut olup bu yolun yazın işlerliği olsa da kış şartlarında otomobille kullanımı mümkün olmamaktadır. 1927 yılında eksiklikler giderilerek kış aylarında da otomobil kullanımına müsait olması için çalışılacağı rehberde belirtilmiştir (Ticari ve İktisadi Adana Rehberi, 1927, s. 3).

TİCARİ VE İKTİSADİ ADANA REHBERİ'NE GÖRE 1927'DE ADANA'DA BANKACILIK

1927 yılında Adana'da mevcut bankalar arasında merkezi İstanbul olan ve 22 Temmuz 1888'de kurulan Selanik Bankası Türk Anonim Şirketi vardır. Bankanın tanıtımında özellikle ticari işlemlerin hızla ve kolaylıkla yerine getirildiği söylenirken arabuluculuk ücretinin de çok uygun olduğu dile getirilmiştir. Ayrıca Tasarruf Sandığı adı altında sundukları hizmette bir liradan beş yüz liraya kadar olan para yatırımlarında yıllık yüzde beş faiz verildiği ilan edilmiştir (Ticari ve İktisadi Adana Rehberi, 1927, s. 7). Bunun yanında şehirde Osmanlı Bankası'nın bir şubesi bulunmaktadır. Türkiye Cumhuriyeti dışında, dağılan Osmanlı İmparatorluğu'nun Akdeniz havzası ve Ortadoğu topraklarında şubeleri bulunan bankada kambiyo, avans, iskonto gibi bilumum bankacılık faaliyetlerinin yapıldığı ifade edilmiştir (Ticari ve İktisadi Adana Rehberi, 1927, s. 7). Memalik-i Şarkiyye Fransız Bankası ve İtibar-ı Milli Bankası, Adana'da şubesi bulunan diğer bankalardır.

Cumhuriyet öncesinde Adana'da bulunan bankalardan Osmanlı Bankası'nın adı tekrar dikkat çekerken onun yanında *Die Deutsche Orientbank*, *La Banque Française de Syrie* ve *Banque d'Athènes* gibi yabancı sermayeye sahip bankaların bölgede şubeleri vardır (Varlık, 1977, s. 69). Bu bankalardan 1856 yılında İngiliz sermayesi ile temelleri atılan Osmanlı Bankası'nın (Eldem, 1994, s. 159) yanında Almanya ile Ortadoğu arasında ticari ilişkileri teşvik etmek amacıyla kurulan *Die Deutsche Orientbank* önemli bir yere sahiptir. Her türlü bankacılık işlemlerinin de yapıldığı *Die Deutsche Orientbank*, Mersin şubesini 1909 ve Adana şubesini de 1910 yılında açmıştır (Çıtır, 2002, s. 191-192).

Bu bankalar arasında Cumhuriyet sonrası dönemde öne çıkarılan banka ise İtibar-ı Milli Bankası olmuştur. 4 milyon Türk lirası sermayeli bankanın merkezi

İstanbul'da olup bankada her türlü işlemin yapılması mümkündür. İthalat ve ihracatla uğraşan tüccarlara konşimento muamelesinde kolaylık sağlanacağı özellikle belirtilmiştir (Ticari ve İktisadi Adana Rehberi, 1927, s. 7). Sağladığı kolaylıklar 1926 yılında Adana'yı ziyarete gelen Ticaret Bakanı Ali Cenani Bey tarafından da dile getirilmiştir. Ali Cenani Bey bankanın milli sermaye ile kurulduğuna dikkat çekerken İtibar-ı Milli Bankası'nın "candan bağlı olduğu Türk üreticilerine pek esaslı ve samimi yardımlarda bulunduğunu ve önemli ölçüde borç para verdiğini" ifade etmiştir (Yurt Ansiklopedisi, 1981, s. 91). Bilhassa pamuk üreticilerinin tarımda başarılı olmasının arkasında bankanın önemli bir rolü olduğunu dile getiren Ali Cenani Bey, yabancı bankaların ise dar ve zararlı bir zihniyetle Türk köylüsüne yardımdan çok uzak olduklarını ve yöre üreticilerine ve tüccarlarına karşı asık suratlı davrandıklarını sözlerine eklemiştir (Yurt Ansiklopedisi, 1981, s. 91). Burada vurgulanan nokta milli sermaye ile teşkil edilmiş kurumların sayısının arttırılması ve desteklenmesidir.

TİCARİ VE İKTİSADİ ADANA REHBERİ'NE GÖRE 1927'DE ADANA'DA SANAYİ

Adana sanayi tarihi göz önüne alındığında 1860'lara kadar var olan küçük imalathaneler sanayi kollarının temelini oluşturmuştur denebilir. 1850'lerde Adana'da 40 tahin imalathanesi, 50 pamuklu dokuma atölyesi, 22 eski kumaş baskı, 40 boyama ve 10 keçe imalathanesi bulunmaktadır (Langlois, 2021, s. 53). Sanayi dallarının gelişmesi pamuk tarımının artması sonucu gerçekleşmiş ve ilk fabrikalar pamuk işlemek üzere yabancılar tarafından kurulmuştur. Bu fabrikalardan ilkini 1864 yılında Fransız mühendis Justin Daudet kurarken aynı yıl James Gout adlı İngiliz tüccar Adana, Tarsus ve Mersin taraflarında birer fabrika inşası için ruhsat almıştır (Varlık, Emiroğlu & Türkoğlu, 2008, s. 66).

Birinci Dünya Savaşı öncesi Osmanlı İmparatorluğu'ndaki aktif pamuklu dokuma fabrikaları göz önüne alındığında bu fabrikaların tüm kazançlarının üçte birinin Adana'daki fabrikalardan sağlandığı bilinmektedir (Keyder,1994, s. 146). Bu dönemde 5000 işçinin çalıştığı bu fabrikaların (Keyder,1994, s. 146). sahipleri olarak Adana'da Simyonoğlu ve Tirpani isimleri öne çıkmaktadır. Bu fabrikaların yanında Tarsus'ta Rasim Dokur'a ve Mavromati ailesine ait dokuma fabrikaları da mevcuttur. Bu dört fabrikanın işlerinin toplamı 28 bindir. Bu rakam 24 ülkede o dönem faaliyette olan pamuklu dokuma fabrikaları dikkate alındığında oldukça düşük kalmaktadır (Ökçün, 1997a, s. 129). Bu fabrikalar toplamda 10 bin balya pamuk işlerken bu sayının da o dönem Osmanlı pamuk üretiminin çok az bir kısmını oluşturduğu anlaşılmaktadır. Adana'da bahsedilen sanayi kuruluşlarının

yanında ev içi üretim de oldukça yaygın olup evlerde üretilen ipliğin önemli miktarı ithal edilmektedir (Ökçün, 1997b, s. 145-146).

Rehberin sanayi alanında özellikle öne çıkardığı fabrikalar ise Türkiye Ziraat Bankası Anonim Şirketi Adana Mensucat Fabrikası, S.R. Gilodo Fabrikası, Suphi Paşazade Abidin Bey Fabrikası ve Adana İstikbal Pamuk Anonim Şirketi'dir. Bu fabrikalardan Türkiye Ziraat Bankası Anonim Şirketi 30 milyon Türk liralık sermayesi olan çırçır, iplik ve dokuma fabrikasıdır. Fabrikada 750 beygir gücünde sabit buharlı motor mevcut olduğu belirtilirken yerli pamuklardan 4 numaradan 16 numaraya kadar iplik üretilbildiği bilgisi de verilmiştir. Aynı zamanda ince, kalın, astarlık, çadırılık, elbiselik ve çizgili bezlerin de imal edildiği fabrikada bir un değirmeni de vardır (Ticari ve İktisadi Adana Rehberi, 1927, s. 14). Günümüzde varlığını devam ettirmeyen bu fabrikanın kurucuları ise yukarıda da ismi geçen Tırpani ailesidir. 1885 yılında kurulan fabrikanın 350 beygir gücünde buharlı motoru olduğu bilgisinin yanında 1914'te fabrikada 310 işçinin çalıştığı da bilinmektedir. Bu fabrika 1919 yılında yine bölgenin önemli sanayicilerinden biri olan Rasim Dokur tarafından kiralanarak çalıştırılmış ve daha sonra da Milli Emlak'a bırakılmıştır. 1925 yılında ise Milli Emlak fabrikayı Ziraat Bankası'na devretmiştir. Ziraat Bankası'nın harap halde aldığı ve makinelerinin işleyemez halde bulunduğu fabrika kısa sürede toparlanıp imalata başlamıştır (Varlık, Emiroğlu & Türkoğlu, 2008, s. 70-71).

S.R. Gilodo Fabrikası ise pamuk yağı, sabun ve küspe fabrikası olarak tanıtılmıştır. İşletmede 360 beygir kuvvetinle gazla çalışan modern alet ve makinelerin olduğu ifade edilmiştir (Ticari ve İktisadi Adana Rehberi, 1927, s. 15). Fabrikanın kurucusu 1924 yılında Adana'ya yerleşen Salomon Rafael Gilodo adında Musevi asıllı bir Rus vatandaşıdır. Özellikle pamuk yağına alışık olmayan yöre halkını bu konuda teşvik etmek için ciddi bir pazarlamaya girişen Gilodo daha sonraki yıllarda ayçiçek yağı üretmek için teşebbüste de bulunmuştur (Varlık, Emiroğlu & Türkoğlu, 2008, s. 108). Rehberdeki tanıtımda da pamuk yağının kalitesinden bahsedilmiş ve yapılan tahliller sonucunda yağın yabancı ve zararlı madde içermeyen saf bir besin ürünü olduğu vurgulanmıştır. Zeytinyağından daha faydalı olduğu iddia edilen pamuk yağının aynı zamanda Avrupa yağlarından büsbütün farklı ve ucuz olduğu da ileri sürülmüştür. (Ticari ve İktisadi Adana Rehberi, 1927, s. 15) Pamuk yağından sabun da üreten fabrika bu sabunların tanıtımını "Cilde yumuşaklık verir ve çamaşırı eskitmez" diyerek yapmıştır (Ticari ve İktisadi Adana Rehberi, 1927, s. 15). Gilodo fabrikayı uzun yıllar işletmiş, Adana'da yağ sanayinin gelişiminde rol model olmuş ve 1945 yılında fabrikasını Hacı Ömer Sabancı ve ortaklarına satmıştır. Daha sonra adı Marsa olarak değiştirilmiştir (Varlık, Emiroğlu & Türkoğlu, 2008, s. 110-111).

Suphi Paşazade, Abidin Bey Fabrikası ise Adana'nın bilinen ailelerinden Ramazanoğulları sülalesine mensup Suphi Paşa'nın oğlu Abidin Bey tarafından işletilen bir tesistir. Suphi Paşa'nın 1918 yılında hem pamuk hem de un üretimi için kurduğu fabrika, 1919'da Adana'nın Fransız işgaliyle gasp edilmiş; fakat işgal sonrası tekrar faaliyete başlamıştır. 1925'te vefat eden Sadık Paşa'nın oğlu fabrikanın işletmesini devralmıştır (Varlık, Emiroğlu & Türkoğlu, 2008, s.91). Fabrikanın ilanında 150 beygir kuvvetinde buhar ve 80 beygir kuvvetinde dizel motorlara sahip olduğu ve bu makinelerle 24 saat içinde 5 ton pamuk ürettiği belirtilmiştir. Fabrika sadece kendi hesabına değil; aynı zamanda tüccar hesabına da pamuk işlediğini dile getirerek her taraftan pamuk üzerine sipariş aldığı da ifade etmiştir. Bunun yanında fabrikanın değirmen kısmında ahali için buğday, mısır ve arpa öğütüldüğü de dile getirilmiştir (Ticari ve İktisadi Adana Rehberi, 1927, s. 16).

Adana İstikbal Pamuk Anonim Şirketi ise 1 Eylül 1923 tarihinde 30 bin liralık bir sermaye ile kurulmuştur. Üretim kapasitesi hakkında bilgi verilmeyen şirketin müdürü ise Cevat Bey'dir (Ticari ve İktisadi Adana Rehberi, 1927, s. 1). Aslında bu şirket, 1900'de *Deutsch Levantinische Baumwolle Gesellschaft* adında Almanlar tarafından üreticiye hem tohumluk pamuk hem de araç gereç yardımı amacıyla faaliyete geçen fabrikanın yerine kurulmuştur (Yurt Ansiklopedisi, 1981, s. 35). "Alman Fabrikası" olarak da bilinen bu işletme sadece Adana'da çiftçiye 1906 yılında 40 bin liralık tarımsal araç gereç satmıştır. (Yurt Ansiklopedisi, 1981, s. 35) Birinci Dünya Savaşı sonrası Almanya'nın ödemekle zorunlu tutulduğu tazminat karşılığı bu fabrikaya Fransızlar el koymuştur. (Varlık, Emiroğlu & Türkoğlu, 2008, s. 90) 1923'te ise İdare Meclisi Reisi Mösyö Phillipart olan Mösyö Pierre Oran ve Halim Bey tarafından faaliyete geçirilen bir ticaret şirketi olarak tekrar ekonomik hayata dahil olmuştur. Şirketin asıl amacı pamuk ürününü satın almak ve ticaretini yapmaktır. (Ökçün, 1997a, s. 73) Şirket ayrıca Avrupa ve bilhassa Çekoslovakya menşeli zirai alet satışı yaparken birçok uluslararası şirketin de temsilciliğini üstlenmiştir. (Ticari ve İktisadi Adana Rehberi, 1927, s. 1) Bu işletme daha sonra isim değiştirerek Ergirler Kolektif Şirketi adını almış ve 1966'dan itibaren de Ulaş Kolektif Şirketi adı altında üretime devam etmiştir. 1990'lı yıllarda üretimi durdurmuş olan şirketin arazisi günümüzde depo alanı olarak kullanılmaktadır. (Aynal Arcı, 2019, s. 93)

Rehberde ilanlarına rastlanan diğer işletmeler ise şunlardır: Kokonaki Fabrikası, Boduroğlu Fabrikası, Kulakzade Yusuf Lütfi ve Ali Ulvi, Maksimilyan Brazzafoli ve Akif Fevzi Yıldız Makarna Fabrikası. Kokonaki Fabrikası 35 beygir kuvvetinde gazojen makinesiyle çalışan bir pamuk ve buz fabrikasıdır. Fabrikanın

kurucusu Dimitro Kokonaki olsa da fabrika zamanla Vekil Müdürü Habip Efendi'nin adıyla anılır olmuştur. Fabrikada ayrıca 14 çırçır makinesi mevcuttur ve 240 kalıplık havuzda buz üretimi yapılmaktadır. (Ticari ve İktisadi Adana Rehberi, 1927, s. 13) Fabrika cumhuriyetin ilanıyla el değiştirince ulusal kimlik öne çıkarılmış ve verilen ilanda fabrikanın kırka yakın vatan evladına iş verdiğini ve işçi ve makinistlerin tamamen Müslüman olduğu söylenmiştir. (Arık, 1924, 87) Fabrikanın yerinde şu an başka amaçla kullanılan bir bina vardır. (Aynal Arcı, 2019, s. 104)

Boduroğlu Fabrikası da yine cumhuriyet öncesi kurulan fabrikalardandır. Fabrika Arifzade Asım Bey tarafından kiralanmıştır ve 260 beygir kuvvetinde bir dizel motora ve modern makinelere sahiptir. Fabrikanın çırçır kısmı 24 saatte 7 tondan fazla pamuk hazırlama kapasitesine haizdir (Ticari ve İktisadi Adana Rehberi, 1927, s. 13). Fabrikanın yerinde günümüzde 1990'larda inşa edilmiş bir alışveriş merkezi mevcuttur (Aynal Arcı, 2019, s. 104). Kulakzade Yusuf Lütfi ve Ali Ulvi Beylere ait fabrikada çırçır, değirmen ve buz kısımları vardır. Çırçır kısmında tüccar için çalışıldığı belirtilirken değirmende ahali için kepekli un imal edildiği söylenmiştir. Buz kısmı ise 45 kalıptan ibaret olup lüzum oldukça üretildiği ifade edilmiştir (Ticari ve İktisadi Adana Rehberi, 1927, s. 13).

Maksimilyan Brazzafoli Mersin'de mukim, aktif bir şekilde ticaretle uğraşan bir tüccardır. İthalat ve ihracat işleriyle uğraşan Brazzafoli'nin petrol, benzin, makine yağı, kibrit, kösele ve çimento deposu vardır (Arık,1924, 33). Adana'da ise pamuk ihracatıyla meşguldür (Arık, 1924, s. 109). Rehberine göre, Brazzafoli'nin aynı zamanda Adana'da pamuk preslediği bir fabrikası da vardır (Ticari ve İktisadi Adana Rehberi, 1927, 13). Yıldız Makarna Fabrikası ise Adana Karasoku Mahallesi'nde son sistem makinelerle donatılmış bir işletmedir. Fabrikada çubuk, kesme, arpa ve tel şehriye gibi farklı makarna türleri üretilip bakkallara dağıtılırken fabrikadan da toptan satış mümkün kılınmıştır (Ticari ve İktisadi Adana Rehberi, 1927, s. 13). Ayrıca fabrikanın tanıtımında ürünlerin İstanbul ve İzmir fabrikalarının imal ettiklerinden çok üstün olduğunu ama buna rağmen fiyatlarının rekabet kabul etmeyecek derecede ucuz olduğu iddia edilmiştir (Varlık, Emiroğlu & Türkoğlu, 2008, s. 99).

TİCARİ VE İKTİSADİ ADANA REHBERİ'NE GÖRE 1927'DE ADANA'DA SAĞLIK SEKTÖRÜ

Rehberdeki ilanlarda Adana'da 1927 yılında doktorluk yapanlar arasında iç hastalıkları, çocuk ve verem mütehassısı olan Süleyman Sırrı Bey'in, Radyolog Naci Bey'in ve doktor operatörler Cafer Tayyar, Abdüsselam Mehmet ve Feyzullah

Cemal Beylerin isimleri vardır (Ticari ve İktisadi Adana Rehberi, 1927, s. 12). Diş doktorları ise Darülfünun (İstanbul Üniversitesi) Tıp Fakültesinden mezun Hüseyin Cevat ve yine Tıp Fakültesi Dişçilik Şubesi mezunu Süleyman Fahrettin Beylerdir. Her iki tabip de hastalarını sabah erken saatten akşam altıya kadar kabul ettiklerini ve gece müracaat etmek gerekirse tedavi yapılacağını belirtmişlerdir (Ticari ve İktisadi Adana Rehberi, 1927, s. 12).

Doktorların yanında Adana'da farklı eczaneler de mevcuttur. Bunlar arasında Ziya Abdi Bey'e ait Halk Eczanesi her türlü yerli ve yabancı ilacın bulunabildiği aynı zamanda fenni gözlük, maden suları, diş ürünleri ve Amerikan mobilya cilası satan bir yer konumundadır. Eczanede aynı zamanda Dâhiliye uzmanı Nuri Abdi Bey'in ve Radyolog Naci Bey'in reçeteleri hazırlanmaktadır (Ticari ve İktisadi Adana Rehberi, 1927, s. 6). Eczacı Hakkı Bey'e ait Afiyet Eczanesi ise göz-kulak-burun mütehassısı Şerif Bey'in ve dâhiliye uzmanı Abdurrahman Bey'in reçetelerini hazırlamaktadır (Ticari ve İktisadi Adana Rehberi, 1927, s. 6). Bunların yanında Mustafa Faik Bey'e ait Cumhuriyet Eczanesi ve Ukkaş Nihat Bey'e ait Merkez Eczanesi de yine farklı doktorlara ait reçeteleri hazırladıklarını ilanlarında belirtmişlerdir (Ticari ve İktisadi Adana Rehberi, 1927, s. 6). Merkez Eczanesi'nde aynı zamanda yerli ve yabancı ilaçlar, serumlar ve mineral sular da mevcuttur (Arık, 1924, s. 71).

Bu eczaneler haricinde Adana'da farklı ürünlerin bulunabileceği iki eczane daha vardır. Bu eczanelerden Hasan Basri Bey'e ait İstikamet Eczanesi 1912 yılında kurulmuştur (Arık, 1924, s. 69). Yerli ve yabancı ilaçların bulunabileceği eczanede öne çıkarılan ürünler ise Pertev Eczanesi'nin ürünleridir (Arık, 1924, s. 69). 1895'te İstanbul'un Aksaray semtinde Ethem Pertev Bey tarafından açılan eczane (Baytop, 2001, s. 4) farklı ürünleriyle öne çıkmıştır. Ethem Pertev Bey tıbbi ilaç yapımı ile ilgilenmiş; önce kurduğu laboratuvarında ve daha sonra da açtığı ilaç şirketinde Pertev Şurubu adında geniş çaplı yapıp satılan ilk Türk ilacını üretmiştir (Baytop, 2001, s. 107). İstikamet Eczanesi sadece Pertev'in ürünlerinin değil; aynı zamanda Alman Bayer Şirketi'nin ve Fransız fabrikalarının bilinen ürünlerinin de tedarikini sağlamıştır. Eczanede İsveç'in meşhur peynir mayasını da bulmak mümkündür (Arık, 1924, s. 69).

Fakat bu eczanelerin en büyüğü ve bir Müslüman tarafından kurulan en eski işletme olarak da lanse edileni 1902 senesinde Mustafa Rıfat Bey tarafından kurulan eczanedir (Arık, 1924, s. 68). Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye'den 1900 yılında mezun olan ve daha sonra da kimyagerlik eğitimine devam eden Mustafa Rıfat Bey, Adana'nın ilk Türk ve Müslüman eczacısıdır. Bu bakımdan Adana'daki Müslüman Türklere ait eczane sayısını arttırmak için sadece Adana içinden değil

farklı illerden de birçok çırağı eczanesinde yetiştirmiştir (Kocacık, 2020, s. 28). Eğitimiyle bağlantılı olarak Mustafa Rifat Bey'in işletmesi sadece eczane değil; aynı zamanda bir laboratuvarı da içermektedir. Verilen ilanda reçetelerin en taze şekilde ve en büyük fabrikaların en saf ve en iyi ilaçları kullanılarak en ucuz ve en kısa sürede yapıldığı ifade edilmiştir (Ticari ve İktisadi Adana Rehberi, 1927, s. 6). Laboratuvar kısmında ise kan ve idrar tahlillerinin yapıldığı belirtilirken eczaneyi öne çıkaran ürün ise meşhur kan kuvveti şurubudur (Ticari ve İktisadi Adana Rehberi, 1927, s. 6). Bu şurubun bütün doktorlar tarafından en iyi ilaç olarak kabul edildiği de eczane tarafından iddia edilmiştir (Arık, 1924, s. 68).

TİCARİ VE İKTİSADİ ADANA REHBERİ'NE GÖRE 1927'DE ADANA'DA OTELLER

Rehberde özellikle otellere çok yer verilmiş ve Adana'nın önde gelen otellerinin tanıtımı yapılmıştır. Bu otellerden ilki olan Yeni Otel'in işletmecisi İsmail Bey'dir. Adana Belediyesi tarafından şehrin en gözde yerinde inşa ettirilmiş otelin dört tarafından Adana'nın genel manzarasını izlemek mümkündür. Otelin 16 odası ve sıcak soğuk banyosu mevcuttur. Elektrikle aydınlatılan otelde ayrıca bir lokanta da vardır. "Rahat ve lüks vakit geçirmek isteyenlere bilhassa tavsiye olunur." sözleriyle tanıtılan lokantanın sabah ve akşam servisi mevcuttur (Ticari ve İktisadi Adana Rehberi, 1927, s. 7).

Rehberde tanıtılan bir diğer otel ise Adana Cumhuriyet Otel'i'dir. İşletmecisi Ömer Ağa ve kâtibisi Yusuf Efendi olan otel, Adana'nın merkezinde, Abidin Paşa Caddesi üzerindedir. 29 odalı otelin müşterilerine her vakit kahve, çay ve sabahları sıcak süt verildiği ve istenildiği zaman da lokantadan yemek getirilmesinin mümkün olduğu da ilanda belirtilmiştir (Ticari ve İktisadi Adana Rehberi, 1927, s. 6). Nuri Bey'in müdürlüğünü yaptığı Murat Palas ise 12 odalı nispeten daha küçük bir oteldir. Sabah kahvaltısı, öğle ve akşam yemeklerinin alakart olarak verildiği otelde akşam yediden sonra bir caz orkestrasının sahne almasıyla dans edildiği de verilen bilgiler arasındadır (Ticari ve İktisadi Adana Rehberi, 1927, s. 6). Otelin aynı zamanda balo ve ziyafetler için uygun olduğu da belirtilmiştir (Ticari ve İktisadi Adana Rehberi, 1927, s. 6). Bu otellere ek olarak Adana Karasoku Mahallesi'nde 18 yataklı ve altında kış aylarında bir tiyatronun da bulunduğu Hürriyet Otel'i'nin de reklamı yapılmıştır (Ticari ve İktisadi Adana Rehberi, 1927, s. 6).

TİCARİ VE İKTİSADİ ADANA REHBERİ'NE GÖRE 1927'DE ADANA'DA TUHAFİYELER VE TERZİLER

Rehberde göre Adana cumhuriyetin ilk yıllarında nispeten terziilik konusunda önemli bir konumdadır. Yayımlanan farklı ilanlarda Adana'da bu mesleği icra eden birçok kişiye rastlamak mümkündür. Adana'da bu mesleğin yaygınlaşmasında özellikle Adana İslahhanesinin önemli bir yeri vardır. Yetim veya öksüz kalmış ya da ailesi kendilerine bakamayacak kadar darda olan çocuklara meslek kazandırmak için kurulan bu ıslahhaneler, ilk olarak 1863 yılında Niş'te Tuna Valisi Mithat Paşa tarafından kurulmuştur (Gönüllü, 2019, s. 182). 1872 yılında Adana'da bulunan ıslahhane kunduracılık ve terziilik bölümlerine sahip olup kunduracılık bölümünde 26 ve terziilik bölümünde ise 21 öğrenciye eğitim verilmektedir (Gönüllü, 2019, s. 183). II. Abdülhamid döneminde ise Adana İslahhanesi, Adana Hamidiye Sanayi Mektebi adını almış ve meslek grupları çeşitlendirilerek demircilik ve marangozluk da eklenmiştir (Gönüllü, 2019, 184, s. 187).

1927 senesine gelindiğinde Adana'da ilanları bulunan terziiler İbrahim Fevzi, İsmail Hakkı, Ali Nuri, Abdulmuttalip, Mehmet Sait Beyler ve Mualla Hanım'dır (Ticari ve İktisadi Adana Rehberi, 1927, s. 11-12). Postane civarında Eski Borsa Caddesi'nde müşterilerini karşılayan kadın ve erkek terziisi İbrahim Fevzi Bey, Paris'in son modellerinden ve farklı numunelerden hanımlar için tayyör ve erkekler için de takım elbise ve palto dikildiğini ifade etmiştir. İsmail Hakkı Bey'in ilanında da benzer şekilde Paris modasından esinlenen modellerin dikilebileceği ve atölyede her çeşit İngiliz ve Fransız kumaşının mevcut olduğu dile getirilmiştir (Ticari ve İktisadi Adana Rehberi, 1927, s. 11). Sadece hanımlara hizmet veren Mualla Hanım ise yine Paris modasından dem vurarak gayet zarif, elbise, manto, tayyör ve balo elbisesinin dikiminin mümkün olduğunu ilanda belirtmiştir (Ticari ve İktisadi Adana Rehberi, 1927, s. 12).

Özel dikimin yanında hazır giyim mağazalarına ve tuhafiyeye de rastlamak mümkündür. Adana Yağ Camii civarında Ali Rıza Mahdumları isimli müessesede hem hazır elbise hem de her nevi tuhafiyeye ve seyahat eşyasının mevcut olduğu belirtilmiştir (Ticari ve İktisadi Adana Rehberi, 1927, s. 11). Adana'da Murat Palas altında Mehmet Rıza Bey'e ait Albayrak Tuhafiyeye Ticarethanesi ve otelin yakınlarında Mustafa Nesib Bey'e ait Yıldız Tuhafiyeye bulunmaktadır. Her nevi hediyelik eşya, manifatura emtiasının bulunabileceği bu mağazalarda parfüm çeşitleri de satılmaktadır (Ticari ve İktisadi Adana Rehberi, 1927, s. 11).

Bu mağazaların yanında dikkat çeken bir diğer işletme ise Abdullah Efendi Mahdumları Ticarethanesidir. Gramofon, plak, duvar saatleri, altın ve altın kaplama kordonlar, bilezikler, esans ve losyonlar, fotoğraf malzemeleri, gözlükler, jilet takımları ve bavul gibi çok farklı çeşitte ürünün satıldığı mağaza, mallarının dayanıklılık ve zarafette Adana'da tek olduğunu vurgulamıştır. Bunun yanında ucuzluğun mağazanın yegâne şiarı olduğu söylenirken bütün çeşitlerin Avrupa fabrikalarından satın alınıp getirildiği de belirtilmiştir. Sadece Adana merkezden değil taşradan da sipariş kabul edildiği bilgisi paylaşılan ilanda buralara süratle sevkiyatın yapıldığı da ifade edilmiştir (Ticari ve İktisadi Adana Rehberi, 1927, s. 9).

SONUÇ

Cumhuriyetin ilanının akabinde Adana vilayeti modern bir şehir görünümündedir. Canlı bir ticari hayatın olduğu şehirde farklı iş kollarına ait işletmeler ürünlerinin çeşitliliği ile dikkat çekmektedir. Adana halkında rafine bir zevkin de olduğu verilen ilanlarda göze çarparken sadece ticari yönden değil sosyal ve kültürel açıdan da şehrin canlılığını koruduğu görülmektedir. Yurtdışından getirilen ürünlerin mağazalarda sergilendiği, tiyatroların ve balo salonlarının bulunduğu şehirde halkın gezmekten, eğlenmekten ve hoşça vakit geçirmekten zevk aldığı sonucu da çıkartılmaktadır.

Büyük fabrikaların ise el değiştirmesine rağmen kısa sürede toparlanıp üretime geçmeleri de şehir açısından büyük kazançtır. Binlerce kişiye istihdam sağlamanın yanında ülkenin sınai hayatına büyük katkı sağlayan bu sanayi kuruluşları şehri ekonomik açıdan daha cazip hale getirmiştir. Yabancı yatırımcılarla birlikte yeni girişimci sınıfın Müslüman Türk sanayici mensuplarının aktif bir şekilde sınai üretime dâhil olması önemli bir unsurdur. Buna rağmen cumhuriyet öncesinde olduğu gibi şehrin tam kapasitesine ulaşamadığı ve bu seviyenin çok aşağısında kaldığı da aşikârdır. Ciddi bir ekonomik potansiyele sahip olan şehirde var olan yatırımların çok ötesine geçmek mümkün görülürken bu seviyenin altında kalması çözülmesi gereken bir problemdir. Bu gerçeğe rağmen uzun süren savaş yıllarının arkasından Adana havalisinde yine canlı bir ekonomik ve ticari hayata şahit olmak ise mutluluk veren bir gelişmedir.

KAYNAKÇA

- Arık, R. O. (1924). *Adana ticaret rehberi*. İstanbul: Cihan Biraderler Matbaası.
Aynal Arcı, E. (2019). *Value assessment for cotton-based industrial heritage in Adana*. Yüksek lisans tezi, Ortadoğu Teknik Üniversitesi.

- Barker, W. B. (1853). *Lares and penates. Cilicia and its governors*. London: Ingram, Cooke and Co.
- Baytop, T. (2001). *Türk eczacılık tarihi*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları.
- Childs, W. J. (1917). *Across Asia Minor on foot*. London, William Blackwood and Sons.
- Cuinet, V. (2001). *La Turquie d'Asie*. Cilt VI. İstanbul: İsis.
- Çamdereli, M. & Varlı, M. (2009). *Reklam dergi ve gazeteleri*. İstanbul: Rasyo Yayınları.
- Çetin, Ş. (2010). *Mizah edebiyatımıza katkısı bakımından Amcabey dergisi üzerine bir inceleme*. Yüksek lisans tezi, İstanbul Üniversitesi, İstanbul.
- Çıtır, B. (2022). Finans ve emperyalizm: Osmanlı coğrafyasında Alman bankaları (1897-1914). *Selçuk Türkiyat* 56, 179-205.
- Çomu, A. E. (2011). *The exchange of populations and Adana 1830-1927*. İstanbul: Libra Kitapçılık.
- Eldem, V. (1994). *Osmanlı İmparatorluğu'nun iktisadi şartları hakkında bir tetkik*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Gould, A.G. (1973). *Pashas and brigands: Ottoman provincial reform and its impact on the nomadic tribes of southern Anatolia 1840-1885*. Doktora tezi, University of California, California
- Gönüllü, A. R. (2019). Sultan II. Abdülhamid'in bir yadigarı: Adana Hamidiye Sanayi Mektebi. *USAD*, 10, 179-202.
- Güler, C.N. (2000). Kendi kaleminden Cemal nadir. *Mizah Kültürü*, 15(2), 20-22.
- Keyder, Ç. (1994). Manufacturing in the Ottoman Empire and in Republican Turkey, ca. 1900-1950. Donald Quataert, *Manufacturing in the Ottoman Empire and Turkey* içinde (123-163). Albany: State University of New York.
- Kocacık, T. (2020). Çukurova'nın eczacı okulu: Mustafa Rifat Gülek (1872-1949). *Eczacı*, 179, 28-29.
- Langlois, V. (2021). *Kilikya'ya yolculuk*. Çev. Ed. Ayşe Ateşoğlu. Adana: Akademisyen.
- Ökçün, A.G. (1997a). *1920-1930 yılları arasında kurulan Türk anonim şirketlerinde yabancı sermaye*. Ankara: Sermaye Piyasası Kurulu.
- Ökçün, A.G. (1997b). *Osmanlı sanayii 1913, 1915 yılları sanayi istatistiki*. Ankara: Sermaye Piyasası Kurulu.
- Sansar, M. F. (2006). *Fırka-ı İslâhiye ve Osmaniye (Cebel-i Bereket)*, Osmaniye Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayınları.
- Sansar, M. F. (2015). *Cumhuriyet'in ilk uluslararası fuarı 1924 Adana beynelmilel ziraat sergisi*, Çukurova Fuarçılık A.Ş. Yay., Adana: Ekrem Matbaası.
- Ticari ve iktisadi Adana rehberi*. (1927). İstanbul: Necm-i İstikbal Matbaası.
- Varlık, B. (1977). *Emperyalizmin Çukurova'ya girişi*. Ankara: Tüm İktisatçılar Birliği Yayınları.
- Varlık, B., Emiroğlu, K. & Türkoğlu, Ö. (2008). *Adana sanayi tarihi*. Adana: Adana Sanayi Odası.
- Yurt ansiklopedisi*. (1981). İstanbul: Anadolu Yayıncılık.
- Yücebaş, H. (1957). *Cemal Nadir hayatı, karikatürleri, hatıraları*. İstanbul: Dizerkonca Matbaası.